

MEMORIAS DUN AMADOR DA MÚSICA POPULAR SOBRE O CANTIGUEIRO GALEGO

MEMOIRS OF A TRADITIONAL GALICIAN MUSIC ENTHUSIAST AND THE GALICIAN SONGBOOK

Antón Santamarina

§ 1.

Vou contar a miña experiencia como testemuña do que percibín no relativo á vixencia e evolución do cantigueiro popular desde que teño uso de razón ata hoxe; nacín en 1942 e debo de ter recordos desde hai 80 anos.

Nacín nunha aldea do Val de Suarna (San Martín); naquela altura había 25 lumes, entre dúas e sete persoas por casa. Como na maioría das aldeas da zona, había algunha casa fidalga (tiñan “don” e criados); no outro extremo había varios celeireiros ou bodegueiros (non tiñan vacas e vivían nunha casiña tarrea); e entremedias estaba a maioría, cunha ou dúas parellas de vacas, dúas medas na eira pola sega (era o caso da miña). Estes e poucos máis eran os indicadores do status económico da xente. Non había luz eléctrica nin estrada.

Á parte do que se cultivaba no monte (as searas ou vedros), que era centeo, os cultivos de manso eran tamén cereais (centeo, trigo, avea, orxo e millo); nas terras de pallar sementábanse nabos, na de nabos, patacas, e na de patacas, cereais, e así rotatoriamente. Era terra de castañas: no mes de outubro pasabamos quince días varexando, apañando ourizos e gardándoos nas corripas (hai que dicir que non era raro que houberse mortos na redonda por caída dos castañeiros); entre outubro e abril, unha das comidas diarias era de castañas (a cea, normalmente). Había cabras e ovellas en case todas as casas e un pegureiro, un neno, levaba a facenda de todo o lugar por quendas (veceira); cada semana tocáballe a vez a unha casa. Cando eu nacín xa non se cultivaba o liño, só quedaba unha casa nun lugar da parroquia (Llencias) onde aínda se sementaba; pero na miña recordo arrombados o trillo e o restelo que había pouco que deixaran de usarse. Había, en cambio, e usábanse cardas, rocas, fusos e parafusas, argadelos e dobadoiras para

traballar coa la. Os filólogos da escola de Hamburgo pasaran por alí pouco antes de eu nacer (en 1928, 1929 e 1933) e recolleron todas estas cousas e palabras, e mesmo levaron algúns trebellos deses para un museo etnográfico dos pobos románicos en Hamburgo.

Xa non eramos autárquicos de todo como había cen anos pero pouco lle faltaba. Cando eu era estudante caeu nas miñas mans un libro do historiador Claudio Sánchez Albornoz, *Estampas de la vida en León durante el siglo x* (1926), e achei sorprendente a cantidade de cousas que seguían sendo idénticas na miña aldea mil anos despois; en realidade, as de León no século x eran á súa vez moi parecidas ás que había outros mil anos antes, pois cadran moito coas que describe o escritor romano Virxilio nas *Xeórxicas* (ou *Xeórxigas*, para quen queira usar tradución de Gómez Ledo) ou Varrón en *De re rustica* (un tratado de agricultura). E a cousa seguramente viña de antes, de cando se inventara o fouciño, a aixada, o arado, a ola e a sella.

Había xente que vivía dos oficios (total ou parcialmente) e que eran, nalgúns casos, ambulantes; entre as xentes de oficio estaban os xastres, as costureiras, as tecedoras, os zoqueiros, os ferreiros, os zarralleiros, os torneiros, os serradores, os carpinteiros, os canteiros, os menciñeiros, os albeites, os capadores, entre outros. A maioría dos labradores, á súa vez, eran mañosos e podían facer eles mesmos bastantes cousas, como cestas, treitoiras, eixes e fungueiros para carros, arados de pau, malles e moitas cousas máis, ademais de labrar; estes labores facíanse especialmente nos meses mortos.

O paso da tradición á modernidade xa empezara algo antes de eu nacer; estaban xa empezado cando os alemáns Fritz Krüger e o seu alumno Walter Ebeling andaran por aló (Ebeling parou na miña casa). Pero estes cambios adquiriron unha marcha acelerada a partir dos anos 50 ata chegarmos ó que hoxe temos. No ano 1968, cando eu recollía materiais para a miña tese, apuntei, porque as aprendera eu, moitas palabras relativas á cultura material do país (nomenclatura do muíño, do hórreo, da forxa, do carro, do arado, de ferramentas varias); outras que eu ignoraba preguntábaas; e así fun facendo un *Vocabulario do Vale do Suarna* (1967). Non fixen a experiencia, pero se hoxe repaso as palabras daquel *Vocabulario* que xa non se usan tería que riscar varios centos; eu deixei de usalas porque xa desapareceron os obxectos que nomeaban; a maioría dos veciños que aínda quedan na aldea nunca as sentiron. E eran na maior parte dos casos palabras patrimoniais latinas (como *cabezalla* ou *treitoira* ou *coucellón*) e mesmo algunha céltica (como *cheda*).

Este cambio veu acompañado tamén no relativo ao uso da terra (hai máis de 40 anos que non se ve unha meda na aldea; hai unha cantiga que vén ó caso e que di así:

Eu caseime na montaña
pola fartura do pan,
o forno da miña sogra
cría silvas no verán.

O forno da cantiga quere dicir que na casa da sogra se pasaba fame; nas casas de San Martín hoxe non se pasa fame pero os fornos están folgados desde hai 40 ou 50 anos). Isto tivo repercusións demográficas devastadoras; de ser unha aldea de 25 lumes (máis ou menos 125 habitantes na miña infancia) pasamos a sete lumes hoxe (só dous con expectativas de durar); na actualidade quedan dezasete persoas empadroadas. Como as imaxes valen máis que mil palabras, pódese ver o sitio Web do servizo cartográfico da Xunta e mirar a foto aérea de San Martín de Suarna (ou de calquera aldea) de 1956 (voo americano para o catastro) e comparala coas dalgún voo recente para ver o cambio brutal que se produciu; hoxe a aldea está comesta polo monte. De feito, case non hai veciño que non teña recibido un apercibimento da Xunta avisándoo que ten que limpar os arredores da casa nun perímetro de 50 metros (eu entre eles).

En resumo: en menos de 60 anos “adiantamos” no referente á vida campesiña o que non se adelantara nos 2000 anos anteriores. Podemos facer unha caricatura que simboliza o cambio: antes íase á leña con tronizador e carro, agora vaise con motoserra e tractor.

§ 2.

No referente á cultura espiritual, e especificamente no aspecto musical, as cousas levaron un camiño consecuente semellante.

Dicir música na área da Fonsagrada era principalmente dicir gaiteiro. Hai 80 e aínda 60 anos a figura do gaiteiro era imprescindible nas festas e tamén nas polavilas (que é como se denominan nas serras orientais os seráns ou as ruadas). Había varios gaiteiros na rodeada, na propia parroquia (San Martín) e nas veciñas (Lamas de Campos, Cereixido, A Proba de Burón, Maderne, Pacios). Ó contrario do que ocorre noutras comarcas de Galicia (as do oeste) non se coñecía ou era moi raro o uso da pandeireta e o canto para bailar. Polo tanto tamén é aló menos rico o cantigueiro de coplas

do que é en Cerceda ou Mens e noutros sitios. O gaiteiro estaba presente mesmo nalgúns sitios onde non había festa, por exemplo cando se facía a sega nunha seara e se chamaba xente para axudar (chamábanlle “quintas” ás cuadrillas de segadores nas aldeas da serra); o gaiteiro animaba estas cuadrillas de segadores mentres traballaban.

O canto, en cambio, era moi frecuente para moitas cousas: para arrolar nenos, para acompañar traballos, para pedir aguinaldos, para escorrentar a soidade mentres se alindaba o gando ou para divertirse mentres se festexaba algo. Acabo de mencionar a Fritz Krüger (1889-1974) e Walter Ebeling (1904-1993). Os dous fixeron estudos sobre a cultura do oriente de Lugo e occidente de Asturias (1928, 1929, 1933) e ambos asinan xuntos un artigo en alemán, “A vida rural como motivo das cantigas populares galegas” (*Volkstum und Kultur der Romanen*. Jg. 10, 1937, 1/2. S. 129-156); nese traballo (que merecía ser traducido este ano) analizan a riqueza e valor literario das nosas cantigas e dan unha mostra de arredor dun cento delas, das que unha boa parte foron recollidas na Fonsagrada e concellos limítrofes; practicamente todas coñecidas e cantadas por min. Nelas aparece, como tema ou escenario, o millo, a castaña, o liño, o carro, a sega, a malla, o gando, a fonte, o prado, o muíño, o pan da fornada, fiar, tecer, a costureira, o cura, as relacións de veciñanza e así por diante. Na época na que os dous autores escribían este artigo escribíronse libros de lingüística que se titulaban *Os franceses (holandeses, sardos ou o que fose) no espello da súa lingua*; o texto dos dous autores que comentamos tamén podería titularse “A Galicia rural no espello de seu cantigueiro”.

Polo que dixen antes, referido ós cambios drásticos habidos, económicos e sociais, o espello do cantigueiro xa non reflicte hoxe máis que o que foi a vida duns campesiños desaparecidos ou duns octoxenarios dunha infancia rural como a miña. O mesmo que digo do cantigueiro popular podó dicilo dos poemas dalgúns poetas virxilianos, que hoxe habería que editar para os novos con bastantes notas para facelos comprensibles; exemplo deles poderían ser Noriega Varela, Leiras Pulpeiro, Crecente Vega, Antolín Santos Mediante e o mesmo Fernández y Morales (por citar só poetas da montaña).

§ 3.

Naquel ambiente dos anos 40 e 50 foi onde formei eu o meu pequeno repertorio. En primeiro lugar con membros da miña familia, os da xeración de meu avó, nados no século XIX (especialmente o tío Jesús e a súa muller María) e os da de meu pai Benjamín (1914) e principalmente o tío Enrique

(1910) e tamén outra xente do lugar entre a que había dúas ou tres cantadoras notables (pódense buscar no APOI por “San Martín de Suarna”). Alonxaría moito este relatorio se inserise aquí a ducia ou dúas ducias de cantigas que aínda me acordan daquela época. Vou dar só un exemplo; é unha canción de pegureiro que lle oín moitas veces á miña tía María.

Dailles arriba,
déixaias andar,
tocáille-la corna
i andai merendar.

Con palla d’avea
vos hei de estrar,
con chaves de prata
vos hei de pechar.

Dailles arriba...

E deste tipo había (e sei) máis.

Despois da infancia pasaron varios anos nos que estiven ausente da aldea por razón de estudos. Pero no ano 68 volvíñ á comarca para recoller materiais para a miña tese de doutoramento que trataba de asuntos lingüísticos (*A fala do val de Suarna*, 1973); daquela xa andaba eu cun aparello de gravar e de paso que preguntaba por palabras comecei a interesarme tamén por cantigas; sabía que Aníbal Otero (un filólogo da Ribeira de Piquín que traballaba para o ALPI) andara nos anos 30 pola parroquia, acompañado de meu tío Leonardo, recollendo romances para o romanceiro de Menéndez Pidal e tiven a idea de recoller cantigas por se algún día me valían para algo. E así foi como comecei a anotar e tamén aprender cantigas diferentes das que aprendera arredor do meu campanario. Lembro informantes moi bos en aldeas da parroquia de San Martín (no propio lugar e tamén no Vieiro e en Penamaior), na parroquia de Vilabol de Suarna (en Naraxa) e na do Vilar da Cuiña (no propio Vilar e en Liñares de Bidul). Alí gravei reis (*Para Belén camina la hermosa niña...*; *Los tres reyes buscan / al rei celestial / y estrella los guía / que allí ha de estar. Salieran afuera, / vieran clara estrella*

/ por gracia divina / se guían por ella, / por ella van dar / al santo lugar...); e romances (case todos en castelán: *O conde Flores*, *Gerinaldo*, *A Gallarda*, *O conde preso* e bastantes máis), cantos narrativos (en galego) como *A Rofina* e algunha copla. No arquivo APOI, onde depositei estas gravacións, pódense facer buscas polo nome das aldeas que acabo de mencionar.

Podería dar varios exemplos daquela recolla pero alonxaría moito este meu relatorio. Vou mostrar só un que é curioso, recollido no Vilar da Cuiña; é unha cantiga de mazar o leite: unha muller metía a nata nun peullo de cabra e poñíao ás costas e acaneábase con el encima cantando; con ese movemento rítmico íase separando a manteiga do soro.

♩ = 96

Má -za -te meu lei - te má -za -te mia na - ta má -za -te meu lei -te se non co -me -rei - te

má -za - te meu lei - te má -za - te mia na - - ta se non dou -tá ga - ta

má -za -te meu lei - te má -za -te mia na - ta má -za -te meu lei -te se non co -me -rei - te

má -za -te mia na - ta se non dou -tá ga - ta má -za -te meu lei - te - se non co -me -rei - te

Dez anos máis tarde (1978), xa comezada a obra do *Cancioneiro* con Schubarth, engadín ó meu repertorio melodías de informantes de zonas máis distantes pero que frecuentaban moito A Fonsagrada, como é o caso de Florencio, dos Vilares, na Ribeira de Piquín.

§ 4.

A maior parte dos suxeitos que oín ou entrevistei eran simplemente transmisores; non compoñían o que cantaban. Pero máis ou menos pola data en que nacín aínda había trovadores; non cheguei a coñecer case ningún (ou se os coñecín non foi pola súa condición de trovadores) entre outras razóns porque os cantares que compoñían adoitaban ser de escarnio e preferían gardar o anonimato; pero coñecín varias persoas que eran albo do escarnio. Velaquí un exemplo:

$\text{♩} = 120$

E Fran - cis - co de PI - rei - ra e - ra no - vo e xa vai ve - llo
en - ve - lle - ceu en - tre te - mpo por se - lo cas - tal do pue - blo

E Genaro do Cazporro
non habeis querer creelo
pro é a pura verdá
que ten tres fillos de vedro.

Meu avó tamén foi albo dese trobador anónimo:

Ese Joseín da Iglesia
ese José da Bandera
el xa dixo que non daba
outro paso pola escuela.¹

Estas composicións non se difundían máis aló do ámbito da parroquia ou de dúas ou tres parroquias veciñas.

Pero houbo unha composición que podemos datar no ano 1937, o *Romance do Comandante Moreno* (pódese escoitar unha versión en YouTube cantada por unha veciña de Vilarín de Baxo, parroquia de San Martín). Relata a matanza do comandante e outros dezaseis do Batallón Galicia; escapaban de Asturias a pé camiño da Coruña cando se desfixo a fronte. Ó chegar ó Acevo, na raia entre Galicia e Asturias, pediron que lles deixasen durmir nunha palleira; os da casa mandaron aviso ós falanxistas da Fonsagrada que se presentaron de madrugada no Acevo e alí mataron os dezasete; leváronos despois de mortos nun carro de vacas tirado por xente (algúns nenos) e enterráronos cerca, no monte, xa no concello de Grandas (axudei ós voluntarios da Memoria Histórica hai varios anos a recuperar os seus restos que agora están identificados e gardados no cemiterio da Fonsagrada).

Ese crime conmocionou a comarca e inspirou un poeta anónimo que compuxo e musicou un romance que se difundiu por toda a redonda; recolléronse versións na Fonsagrada, nos Oscos, en Grandas de Salime,

1 O avó José era abandeirado da Adoración nocturna. Polos anos 20 fíxose a escola con prestación dos veciños; algún deles era pouco cumpridor e iso provocou o enfado de meu avó, que si cumpría, e motivou que na xunta de veciños ameazase con non dar outro paso pola escola.

na Ribeira de Piquín, en Navia de Suarna e en Becerreá. Empeza (está en castelán):

En el pueblo del Acevo,
pueblo de pocos amigos,
donde matan a los hombres
después de muchos martirios...

Ten algunha estrofa bastante lograda:

Qué es aquello que reluce
en el alto del Acevo,
es la estrella de ocho puntas
del comandante Moreno.

(A música está reciclada procedente dun parrafeo: *Carmiña domeu agrado / ...*). Unha profesora de Filosofía na Universidad de Oviedo, Noelia Bueno Gómez, dedícalle a este romance un artigo en 2014 na revista británica *Folklore*. Noelia inclúe no título *Poetic Justice* porque nalgunhas estrofas menciónase o nome dos verdugos:

¿Dónde va el reloj de oro
del comandante Moreno?
Seguramente lo tiene
o Caielo de San Pedro.

¿Dónde va la cazadora,
del comandante Moreno?
Seguramente la tiene
Joselillo de Robledo.

Falanges de Fonsagrada,
no podéis subir al cielo
porque allí está de portero
el comandante Moreno.

Sospeitabamos que o autor do romance era un veciño de Ferreiros chamado Daniel; en estudos posteriores a ese artigo, Noelia acabou por confirmar a autoría. Ese Daniel coñecino, era primo da tía María que mencionei, e moi amigo de meu pai e de meus tíos.

Menos anónimas, aínda que de difusión escasa, eran as cantigas que compuña o meu tío avó Jesús mentres facía zocas debaixo do hórreo; unha delas ten como protagonistas dúas veciñas que tiñan sona de rabudas. Empeza así (son del a música e a letra):

Jesus Santamarina

O que se quei - ra re - ir que es - cui - te un bu - ca - din
o que sue - le o - cu - rrir no lu - gar de Sa - mar - tín

Tamén están as que compuña o meu tío Enrique; marchara para América exiliado en 1947 e desde mediados dos 60 volvía cada verán; hai cantigas del de antes do exilio e de despois. Vou dar só un exemplo. Na casa de Carballido tiñan un can que cando tocaban a campá para o rosario ía sempre á igrexa acompañando a súa ama Jesusa; isto creoulle ó can un reflexo condicionado e cando sentía tocar a campá botaba a correr para a igrexa. De aí a cantiga:

Je - su - sa de Car - ba - lli - do ti - ña un can san - ti - fi - ca - do
que de tan - to ir á mi - sa san - tí - guá - ba - se co - ra - bo

Poño estes exemplos para que se vexa que aínda polos anos 40 non enmudecera de todo a musa popular. De datas posteriores, polo menos da comarca oriental, non podo dar fe de nada. Agora quedan os repentizadores, pero iso xa é outra cousa; na Fonsagrada non había tradición de regueifar.

§ 5.

No repertorio popular da miña primeira acordanza había moitas cantigas en castelán. Entre elas están os romances históricos, dos que xa mencionei algúns. Son os mesmos romances que atopamos no resto da Península e

fóra dela (en América, entre os sefardís dos Balcáns, de Grecia, de Turquía e de Marrocos). En Portugal e Cataluña foron adaptados ós respectivos idiomas, pero en Galicia circulaban en castelán ou nun chapurreado entre castelán e galego; Víctor Said Armesto a principio do século xx fixo unha boa colleita deles onde se pode ver esta mestura lingüística. Tamén os “reis” estaban maioritariamente en castelán. Pero non só iso: había moitas coplas e outros xéneros de cantigas populares en castelán. Na terra de fronteira, de onde veño, cantábanse bastantes cantigas en asturiano (*En Oviedo / non me caso / y en Xixón lo pongo en duda...*); gustaban especialmente as cantigas vaqueiras pero tamén doutros sitios; velaquí unha do tío Jesús que foi a miña primeira lección de dialectoloxía:

Soy de Chanuces, de la Ribera,
xunto a la peña de la Cuchar.
Cavo tapines, cueyo folguera,
gozo del mundo como el que más.

Una vez y dos y tres...

Na casa, cando se xuntaba a familia para celebrar algo, case sempre saía este cantar:

Hay una estrella en el norte
que guía los marineros,
cuando es la media noche
guía los mozos solteros.

Vente conmigo, niña,
vente conmigo, ven,
vente conmigo, niña,
a la fuente a beber.

Ó remate dicía Enrique: esta tróuxena eu de Busqueimado (en Santalla), xa en Asturias; non a atopo en ningún cancionero asturiano; fixen buscas no Google, no ChatGpt e no Deepseek e non aparece tal letra. Pero non eran só cantigas da raia, viñan de máis lonxe e chegaban desde A Fonsagrada ata Fisterra, porque as cantigas tamén viaxan e no noso caso a proximidade idiomática favorecía esta penetración. E a xente tamén viaxaba; os meus catro avós estiveron en Cuba, de feito miña nai é cubana de nacemento; o tío avó Jesús tamén estivo en Cuba e despois foi ás segas a

Pampliega (Valladolid) e máis tarde ás minas en Tineo; por poñer exemplos só da familia. Tamén estaba o servizo militar. Moitos deses viaxeiros volvían con cantigas.

Despois veu o fonógrafo, polos anos 20; máis tarde a radio, cando veu a luz; e de aí para diante aínda os máis novos ca min saben o que pasou. Todo isto provocou unha difusión enorme dos cantares en castelán, por todas as partes, mesmo en aldeas como a miña; meu pai e meus tíos e moitos veciños, igual que moitos galegos, eran entusiastas cantadores dos cantares que xa non eran anónimos e tiñan copyright como os de Gardel, da Piquer, da Imperio Argentina, de Angelillo ou de Miguel de Molina (*Mi Buenos Aires querido; Ay, Mary Cruz, Mary Cruz, maravilla de mujer; Una tarde clara que abril florecía...*), por citar so uns poucos de antes da guerra; despois da guerra polas corredeiras de San Martín xa se sentía menos o *Dáme lume, Sara* do que as coplas de cantadores andaluces da seguinte xeración: Antonio Molina, Juanito Valderrama, Manolo Escobar e outros (*Soy minero; Adiós, mi España querida; La ovejita lucera; La Campanera* entre outras moitas).

Esta invasión de música castelá e non tradicional (pero si popular) é un feito ben coñecido e non sería malo se non fose acompañado pola perda do noso; e a queixa desta perda xa vén de vello. No ano 1987 nun *Adral* de Filgueira Valverde cítanse unhas palabras de Cuevillas (de non sei cantos anos antes) que adiantan en moitos anos a queixa que acabo de manifestar; estas son as palabras de Filgueira e de Cuevillas:

O meirande mestre da nosa Prehistoria nunca quixo pechase na chousa da súa especialidade. Nada de nós era alleo para el. E, por elo, escribiu, falando da desestima do propio e da perda dese outro cantigueiro, o do pobo: «verso, cantar y melodía que nos acreditaban como el pueblo más lírico de toda la tierra, se van para no volver, empujados por algo que suena gangosamente a través de los altavoces, pero empujado también **por una enfermedad de nuestro carácter que nos lleva a abandonar todo lo nuestro.**

§ 6.

Esa enfermidade ou decadencia é o presaxio de que o noso folclore se perdía xa viña de vello; pouco menos de cen anos antes dese diagnóstico de Cuevillas dixera algo parecido o musicólogo madrileño José Inzenga (1888):

manifestaré las gratas impresiones que en tan deliciosas comarcas he experimentado, al escuchar el rico caudal de la música popular que aún atesora el privilegiado suelo gallego; caudal que desaparecerá **muy en breve** al impulso de la majestuosa locomotora que, cual inexorable ley de la civilización y progreso, al recorrer con vertiginosa rapidez sus risueños valles, sus pintorescas costas y sus elevadas montañas, modificará, a no dudar, sus tranquilas y poéticas costumbres, imprimiendo en ellas un nuevo sello de **unidad nacional**, asimilándola cada vez más a la del resto de la península, y borrarán todos los elementos que desde la época romana formaban lo que pudiéramos llamar su identidad provincial.

Pero o certo é que a nosa resistencia á asimilación foi grande; a locomotora non fixo tanto estrago coma vaticinaba Inzenga. E por outra parte a consciencia desa perda fai que empece a haber colectores da lírica popular, tanto de letras coma de melodías, igual que se facía, máis ou menos pola mesma época, noutras áreas da Península e no resto de Europa. Eran agora eruditos urbanos, xente máis ou menos letrada, a que acometía este traballo. Temos cantigueiros de letras desde mediados do século XVIII (Sarmiento) ata o mesmo día de hoxe. Moitos deles teñen un ámbito comarcal (A Maía, A Limia Baixa e así por diante, nun número moi considerable); outros son de carácter máis xeral (como o de Pérez Ballesteros, referido principalmente á provincia da Coruña, ou o de Xabier Díaz, por citar o último que coñezo).

O interese por recoller melodías é algo posterior. A finais do século XIX e comezos do XX empezaron a aparecer agrupacións folclóricas e orfeóns, un pouco á zaga do que ocorría en Cataluña (e no resto de Europa); Josep Anselm Clavé foi o fundador dunha sociedade coral chamada La Fraternitat en 1850 e despois da Fraternitat proliferaron por toda Cataluña os orfeóns. En Galicia, a semellanza do ocorrido en Cataluña, tamén empezaron a aparecer orfeóns; se non me engano o primeiro foi o Orfeón Coruñés (1875) que dirixiu Pascual Veiga, despois veu Aires da Terra en Pontevedra (1883) fundado por Perfecto Feijoo, o Orfeón Lucense (1888) fundado por Juan Montes a quen chamaban nas revistas da época (como *A Monteira*, 2, 1889) “o Clavé gallego”; e tras destes outros, pero non moi numerosos. Estas agrupacións levaban por primeira vez a música popular ós escenarios e pouco despois ós discos. Todas elas ían formando o seu repertorio con cantigas que recollían e harmonizaban. Na maior parte desas agrupacións ou das súas herdeiras hai arquivos de partituras.

Un fito moi singular neste traballo de recolla foi o *Cancionero musical de Galicia* de Casto Sampedro, colaborativo, inacabado cando el morreu (1937),

publicado póstumo en 1942 por Filgueira; outro é o *Cancionero gallego* de Eduardo Martínez Torner e J. Bal y Gay, interrompido en 1936, publicado en 1973, tamén por Filgueira. Foi moi importante a recolla que fixo o burgalés Pedro Echevarría Bravo en oito campañas (1951-1960) para o Instituto Español de Musicología (CSIC), con partituras aínda inéditas pero dispoñibles na rede (na Institución Milá i Fontanals, do CSIC). Podemos lembrar tamén no lugar máis destacado a colleita de Dorothe Schubarth, *Cancionero popular galego* (1984-1995), a única que ten as partituras e dispón dos rexistros sonoros. Hai despois do de Schubarth máis cancioneros musicais, moi valiosos, especialmente de comarcas. Con isto, igual que con traballos do tipo palabras e cousas, quedaba salvada unha boa parte dese patrimonio inmaterial que é o cancionero.

§ 7.

Na década dos 70 comezan a aparecer grupos musicais e persoas (artistas) individuais que incorporan a música popular (ou se se quere, mellor dito, “folk”) ós seus repertorios; podemos mencionar algúns empezando en 1972 con Fuxan os Ventos; en 1978 Doa e Xacarandaina; 1979 Milladoiro; 1980 Na Lúa; 1983 Os Cempés; 1984 A Quenlla e Mercedes Peón; 1985 Luar na Lubre; 1987 Xabier Díaz e 1988 Leilía, por citar só os que abriron camiño nesas dúas décadas.

Merecen unha mención especial dous grupos. Un deles é Xacarandaina, que non era propiamente un coro, senón unha escola musical e de baile. Entre os fundadores había algunha muller que pertencera á Sección Feminina; esta institución de Falanxe polos anos 60 e 70 organizaba “Misións culturais” por varios concellos de Galicia e entre outras cousas ensinaba cantigas populares. Unha destas misións celebrouse en Mens ou arredores e alí descubriron que máis que ensinar, o que tiñan era que aprender, porque en Mens había un grupo de cantareiras e pandeireteiras que mantiñan moi viva a tradición; a través desta descuberta da Sección Feminina (ou directamente; hai polémica) Aturuxo incorporounas ós seus espectáculos primeiro en xornadas folclóricas, como as das festas do Apóstolo en Santiago e despois noutros lugares de Galicia e fóra dela (en Europa e América). Isto significaba levar as cantareiras (que eran labregas, non señoritas da cidade como eran as dos coros) do rueiro ó escenario. Isto de Aturuxo foi só o empezo, porque despois moitos artistas folk comezaron a recorrer Galicia coas súas gravadoras buscando informantes e gravando cantigas

que despois interpretaban nos escenarios diante de milleiros de persoas ou difundían nos seus discos.

Todo isto supuxo un cambio moi notable porque agora o escenario e a función da cantiga ou da peza instrumental son diferentes; agora xa non é un fenómeno rural senón que é un fenómeno urbano. Pero a pesar desta transformación tan repentina e brutal a tradición segue, aínda que sexa doutro xeito. A nosa música folclórica adaptouse ós novos tempos e a un novo medio dando paso á música folk ou neofolk.

E isto tivo varias consecuencias positivas.

I.

Unha delas é que a nosa música tradicional se foi volvendo cada vez máis popular durante estes últimos cincuenta anos; vese polo número de persoas ou grupos que xorden cada pouco e polo éxito espectacular que teñen algúns deles (exemplo: as Tanxugueiras, pero non só elas). Percíbese tamén en que agora, que xa non hai (ou case non hai) ruadas, polavilas, seráns nas aldeas, hai en cambio centenaes de foliadas, sempre moi concorridas, en multitude de vilas todo ó longo de Galicia. Estas foliadas, onde o público participa cantando cantigas do noso cantigueiro e bailando pezas do noso repertorio musical é un fenómeno digno de destacar. Xulia Feixoo está a preparar unha tese de doutoramento sobre o asunto (“Turismo y procesos de espectacularización en las tradiciones musicales ibéricas contemporáneas”) e explicaranos este singular fenómeno e mostrará se existe algo equiparable noutras partes da Península; eu creo que non.

2.

Outra consecuencia: agora a nosa música xa non se sente só no interior de Galicia (ou na Galicia da diáspora); músicos nosos levan a nosa música polos escenarios e estudos do mundo. É ben coñecido (se cadra o que máis) o caso de Carlos Núñez que tivo e ten actuacións en numerosos sitios dos cinco continentes; eu asistín a un concerto del hai anos no Val d’Aosta en Italia, diante dun público entregado de milleiros de persoas. Pero non é só Carlos Núñez; moitos cantantes, gaiteiros, pandeireteiras, zanfonistas, acordeonistas, violinistas ou requinteiros que son virtuosos e actúan tanto en Galicia coma fóra dela.

3.

Outra consecuencia: cada vez son máis os artistas de fóra de Galicia que se interesan pola nosa música; non levo moi de conta cantos pero podo recordar algúns de moita sona: o chelista Yo Yo Ma inclúe no disco *Songs of Joy and Peace* pezas galegas de Cristina Pato e Davide Salvado (que por certo canta unha canción de sega do *Cancioneiro popular galego*); o violagambista catalán Jordi Savall gravou un disco enteiro, 23 pezas, con *Danzas, cantigas e cantos da terra*; o acordeonista Kepa Junkera gravou outro disco (*Galiza*) de cantares galegos. Por dar só uns exemplos, pero hai moitos máis. Hai anos, nunha entrevista que lle fixo Manolo Rico a D. Schubarth para Radio Nacional, salientaba ela que unha cousa que lle faltaba á nosa música popular era dar un paso máis e converterse nun fenómeno semellante ó de Irlanda, onde a música popular se ensina nas escolas, está presente nas tabernas e noutros ambientes e mesmo vai moito máis alá das súas fronteiras; ese paso estase dando como acabo de mostrar.

4.

Outra consecuencia máis: o número de cantadores ou instrumentistas (individuais ou en grupo) non para de crecer de ano en ano; nas xornadas de onomástica da Real Academia Galega celebradas en 2024, Noemi Basanta presentou un relatorio sobre os nomes de agrupacións que participaron nos concursos de Xacarandaina entre 1993 e 2023 e aparecen 488 nomes diferentes só para ese concurso.

5.

E finalmente, un dato positivo máis (que botaba de menos a Schubarth): en varios conservatorios de Galicia, por fin, está presente a música tradicional galega.

Todo isto é a manifestación dun rexurdimento sen precedentes e que na miña opinión veu para quedar. Porque aínda que ás veces me pregunto que vai pasar cando se xubilen todos estes que, desde a década dos setenta (cando a ruada estaba sendo substituída pola discoteca), foron capaces de darlle este pulo á nosa música popular esmorecente —os Milladoiro, Leilía, Mercedes Peón, as Uxías (Senlle e Pedreira), Xabier Díaz, Pancho Álvarez, Carlos Núñez, Germán Díaz, Óscar Fernández, Anxo Pintos e tantos

outros—, hai probas de que todos eles fixeron escola e contribuíron a desmontar o prexuízo (autoodio) que tanto enfadaba a Cuevillas. A cadea de transmisión de momento está garantida porque hoxe vemos infinidade de nenos que asisten ás clases de canto, percusión e instrumentos nas tradescolas que hai espalladas ó longo de Galicia; entre eles, dentro de 20 ou 40 anos vai haber moitos que continuarán e seguirán enchendo auditorios e estudos de dentro e fóra de Galicia e armando foliadas, porque a nosa música é moi variada e rica.

Os que asumiron o papel de converter a música folclórica en música folk e os que recolleron en cancioneros e en rexistros sonoros as músicas de nosos pais e avós garantiron que as vellas cantigas se reciclasen e se seguisen actualizando e non lles pasase como ás palabras *cabezalla*, *treitoira*, *coucellón* e *cheda*, que dixen antes.

Por iso, Galicia enteira non pode ter senón gratitude, en primeiro lugar, para os cantadores e cantadoras (que este ano festexamos) que gardaron o tesouro da nosa lírica popular aguantando todas as locomotoras de Inzenga e o que veu tras delas; tamén para os investigadores que recolleron este tesouro, e igualmente para os intérpretes actuais que o están difundindo *urbi et orbe* nun envoltorio novo.

Só hai algo que ensombrece para min este bo augurio para nosa lírica popular: a súa sorte non podemos disocia-la da sorte da lingua, e os ventos que corren para a lingua neste momento non son moi favorables. E nisto é necesaria a achega de todos, non só a das cantareiras. Fai falta o compromiso da xente e sobre todo dos responsables de facer unha planificación lingüística que trate con decisión de deter e reverter esta deriva.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- A. [pseudónimo] (1889). Braña, Montes e Veiga. *A Monteiro* 2, 2-3.
- Basanta Llanes, Noemi (2024). «Viva o noso bandiño!» Achega ás denominación dos grupos de pandeireteiras en Galicia. En: Ana Boullón e Luz Méndez, coord, *Estudos de Onomástica Galega IX: Os outros nomes*. A Coruña: Real Academia Galega, 93-116. DOI: 10.32766/rag.444.07
- Bueno Gómez, Noelia (2014). Collective Memory and Poetic Justice in Galicia: A Study of the 'Coplas del Comandante Moreno'. *Folklore*. 125 (3), 286-305. DOI: 10.1080/0015587X.2014.926620
- Filgueira Valverde, Xosé (1990). *Sexto Adral*. Sada: Edición do Castro.
- Inzenga, José (1888). *Cantos y bailes populares de España: Galicia*. Madrid: Editorial A. Romero.

- Martínez Torner, Eduardo e Bal y Gay, Jesús (1973). *Cancionero gallego*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Sampedro, Casto (1942). *Cancioneiro musical de Galicia*. Pontevedra: Museo Provincial.
- Sánchez-Albornoz, Claudio (1926). *Estampas de la vida en León durante el siglo x*. Madrid: Revista de Archivos.